

ULUSLARARASI
SÖZ, SANAT, SAĞLIK
SEMPOZYUMU
21-23 Ekim 2015 / Edirne
BİLDİRİLER

Editörler

Yüksel TOPALOĞLU

Barış B. ACAR

Ayşe Nur ÖZDEMİR

Seda ÇETİN

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

TRAKYA
ÜNİVERSİTESİ

Trakya Üniversitesi Rektörlüğü
Balkan Yerleşkesi / EDİRNE
Telefon : +90 (284) 236 49 81
Faks : +90 (284) 223 42 03
E-Posta : basin@trakya.edu.tr

Trakya Üniversitesi Yayın No: 178

ULUSLARARASI SÖZ, SANAT, SAĞLIK SEMPOZYUMU

21-23 Ekim 2015 / Edirne

BİLDİRİLER

Editörler

Yüksel TOPALOĞLU
Barış B. ACAR
Ayşe Nur ÖZDEMİR
Seda ÇETİN

Baskı Hazırlık

DBY Ajans

Kapak Tasarım

Emre GÜNGÖR

Baskı-Cilt

Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd. Şti.
Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi No: 19/102
Topkapı / İstanbul Tel: +90 212 483 47 91
Sertifika No: 11964

1. Baskı: Temmuz 2016

ISBN: 978-975-374-200-9
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 27408

©Bütün yayın hakları "Trakya Üniversitesi"ne aittir. Kaynak gösterilerek tanıtım amacıyla ve araştırma için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir şekilde kopya edilemez, elektronik ve mekanik yolla çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library Cataloging-in-Publication Data (CIP)
Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu
21-23 Ekim 2015 / Edirne Bildiriler,
Editörler: Yüksel TOPALOĞLU, Barış B. ACAR,
Ayşe Nur ÖZDEMİR, Seda ÇETİN
ISBN: 978-975-374-200-9
16,0 x 23,5 cm, xvi + 592 = 608 sayfa
1- Söz, Sanat, Sağlık 2- Edirne 3- Bildiriler

Edirneli Bir Mûsikîşinas: Şeyh Kemâlzade Ali Efendi

Uğur ALKAN^[*]

ÖZ: Tarihi süreç içerisinde Edirne; fiziki, siyasi, askeri, dini, iktisadi, içtimai vb. gibi birçok alanda önem arz etmiş bir şehir olmasının yanı sıra konum bakımından Anadolu'yu Avrupa'ya bağlayan doğal bir kültür köprüsü vazifesi görmesi bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı Devletine uzun yıllar başkentlik yapmış bir şehir olan Edirne, özellikle dinî ve tasavvufî alanda birçok âlim ve sanatkar yetiştirmiştir. İlgili çalışma ile dinî, tasavvufî ve sanatsal özellikleri bakımından Edirne'nin XIX. asırdaki öneminden bahsederken döneminde ün yapmış, dinî ve lâdini alanda birçok eser vermiş olmasına rağmen günümüzde dönemdaşları – Dellalzâde İsmail Efendi (1797-1869), Haşım Bey (1815-1868), Zekai Dede (1824-1897), Hacı Arif Bey (1831-1884), Nikogos Ağa (1836-1885)-, kadar ilgi görmemiş ve tanınmamış, Edirneli bir zâkir, bestekâr, mevlidhân, Noktacı Kâsım Efendi Tekkesi Sa'dî Şeyhi Kemâlzade Ali Efendi'nin hayatı başta olmak üzere özellikle döneminin Edirne musiki kültürüne katkıları ele alınarak bu katkıların günümüz Edirne musiki kültürüne yansımalarını tespit etmek amaçlanmaktadır. Yapmış olduğumuz kaynak taramaları göstermektedir ki Kemâlzade Ali Efendi'nin mûsikîşinaslığı üzerine bugüne kadar yapılmış derinlikli bir çalışmanın olmadığı, aktarılan bilgilerin ise birçok kaynaktan birbirinin tekrarı olduğu yönündedir. Bu nedenle ilgili bu çalışma, Edirne'nin XIX. yüzyıldaki dinî ve lâdini musiki kültürüne ışık tutarken döneminin önemli isimlerinden biri olan Edirneli bir mûsikîşinas Şeyh Kemâlzade Ali Efendi'nin eserlerini ve musiki anlayışını gün yüzüne çıkarması bakımından önemli görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyılda Edirne, Kemâlzade Ali Efendi, Noktacı Kâsım Efendi Tekkesi, Sâ'dilik ve Musiki.

A Music Lover from Edirne: Seikh Kemalzade Ali Efendi

ABSTRACT: Edirne has a great importance not only because of its location and being the physical cultural bridge which connects Asia to Europe and also having become more of an issue in physical, political, military, religious, financial and social fields during the historical process. Edirne, the capital city of the Ottoman Empire for many years, raised many scholars and artists especially in the religious and suffistic fields. In this study, it is referred to the importance of Edirne in the XIX. century in respect of the religious, suffistic and artistic features. Besides, particularly the life of Saadi Seikh Kemalzade Ali Effendi who is a composer and a chanter from Edirne and mentions Allah, from Noktacı Kasım Effendi Dervish Lodge, is considered. Although he was very famous and composed many works in the religious and nonreligious fields, some artists who lived in the same period with him such as Dellalzade İsmail Effendi (1797-1869), Haşım Bey (1815-1868), Zekai Dede (1824-1897), Hacı Arif Bey (1831-1884), and Nikogos Ağa (1836-1885) attracted more attention and became more popular than him. Particularly Noktacı Kasım Efendi Tekkesi Sa'dî Şeyhi Kemalzade Ali Efendi's life, this study aims to determine his contributions to Edirne's musical culture on his period and thus their reflections on the current musical culture of Edirne. Literature reviews show that there is no any detailed study about Kemalzade Ali Effendi's musical life and all information about this matter given in many sources are the same. So, this study illuminates the religious and nonreligious musical culture of Edirne related to the XIX. century and also reveals the works and the sense of the music of Seikh Kemalzade Ali Effendi who is music lover from Edirne and one of the most important people of its period.

Keywords: Edirne in the XIX. Century, Kemalzade Ali Effendi, Noktacı Kasım Effendi Dervish Lodge, Saadi and Music.

[*] Öğretim Görevlisi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü. uguralkan@yandex.com

Giriş

İslam'da musikinin durumu, geçmişten günümüze hep tartışma konusu haline almış olsa da hem Araplarda hem de Türklerde dinî ve lâdini olmak üzere iki ayrı genel türe ayrılan musiki uygulamalarının yaygınlığı her geçen gün çeşitli alt dallara ayrılarak devamlılığını ve üretkenliğini sürdürmüştür. Öyle ki hem Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemindeki ve sonrasındaki¹ Araplar'da, hem de İslâm ile buluşan Türklerde bu uygulamaları örnek olarak gösterebilme olanağı mevcuttur.²

Özellikle Osmanlı Devleti/İmparatorluğu dönemi ile birlikte musiki üretimi aşamasında İslâm dünyasına öncülük eden Türklerin, özellikle cami ve tekke/dergâh musikisi gibi iki önemli dini musiki türünün ortaya çıkmasında ve gelişmesinde büyük etkileri olmuştur.³ Saadettin Nüzhet Ergun'un (1942: 11-12) söz konusu durum ile ilgili görüşleri şu şekildedir:

"Camilerde münhasıran ses musikisine büyük bir ehemmiyet verilmiştir. Daha ziyade dua mahiyetini haiz olan bu musiki İslâmîyet'in ilk devirlerinden beri tabii bir tekâmülle gene bilhassa Türklerin elinde büyük bir inkişaf göstermiştir. Nâ't, Tekbir, Salât, Temcid gibi dini parçalarla Ezan, Kamet gibi namaza aid teferruat, bütün Türk musikînaslarının elinde be-dii bir hal almıştır... Cami musikisinde daha ziyade Arapça güftelere ehemmiyet verildiğini görüyoruz. Fakat bu Arapça güfteleri besteleyenler; tamamıyla Türklerdir."

Osmanlı sarayı, sadece askerî ve mülkî anlamda değil, aynı zamanda kültür ve sanat hayatı açısından da devleti yöneten bir merkez oluşu, özellikle dönem dönem varlık gösteren musikişinas padişahların da doğrudan desteği hasebiyle Türk İslâm musikisinin gelişmesine, zenginleşmesine ve alanında birçok iyi musikişinasın yetişmesine olanak sağlamıştır. Bu merkezlerden birisi de, Osmanlı Devletine uzun yıllar payitahtlık etmiş bir şehir özelliğini taşıyan Edirne olmuştur. Özellikle 92 yıl payitahtlığı süresince dinî ve tasavvufî alanda birçok âlim ve sanâtkar yetiştirmiş olan Edirne, payitahtlığı sonrasında dahi Osmanlı'nın bir kültür ve sanat başkenti olarak kalabilmeyi sürdürmüştür.⁴

Yukarıdaki açıklamalardan olmak üzere ilgili çalışmamızda dini, tasavvufî ve sanatsal özellikleri bakımından Edirne'nin XIX. yüzyıldaki öneminden bahsederken, döneminde ün yapmış ancak günümüzde dönemdaşları kadar ilgi görmemiş ve tanınmamış, Edirneli bir musikişinas olan Noktacî Kâsım Efendi Tekkesi Sa'dî Şeyhi Kemâlzade Ali Efendi'nin hayatı başta olmak üzere özellikle döneminin Edirne musiki kültürüne katkıları ele alınarak aşağıdaki başlıklar altında değerlendirme konusu yapılmıştır.

¹ Özellikle Raşid halifeler (Dört Halife) dönemi.

² *İslâmîyet'in ilk dönemlerinde musiki dinî bir kimlik altında Kur'an-ı Kerim tilâveti, ezan, bayram salâtları, tekbir ve tehliller olarak tezahür ediyordu. Din dışı musiki ise yine nasb, hudâ, inşâd türünden "şa'bi" (halk) musiki olarak aynı şekilde icra ediliyordu* (Ahmet Hakkı Turabi, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Musiki Çalışmalarına Bakış, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 13-14-15, Yıl 1997, s. 229).

İslamiyeti kabul eden Türkler ile birlikte dinî musikiyi Cami ve Tekke/Dergâh musikisi türleri oluştururken, din dışı musiki alanında birçok tür varlık göstermiştir, bunlardan en önemlileri olan Mehter musikisi, Osmanlı/Saray musikisi, halk musikisi türlerini ve daha nicelerini örnek olarak saymak mümkündür.

³ Uğur, Alkan, "Geçmişten Günümüze Türklerde Ezan Musikisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Yıl: 2014/2, s. 88.

⁴ Bildiri konumuzun ana metnini oluşturan Kemâlzade Ali Efendi'de Edirne'de XIX. yüzyılda yetişmiş bir sanatkâr, musikişinas ve bestekârdır.

Sa'dîlik ve Musiki

Sa'diyye, Mekke'de 1068'de doğup, Şam'da 1180 yılında vefat eden ve birçok kaynaktan Abdülkâdir Geylânî ve Ahmed er-Rifâî'nin çağdaşı olarak söz edilen Şeyh Sa'deddin Cebâvi -ki tam adı Ebü'l-Fütûh Sa'düddin Muhammed b. Yunus b. Abdullah⁵-'ye nispet edilse de tarikatın ilk dönemleri hakkında yeterli bilgi bulunmaması hasebiyle XVI. yüzyılın ortalarına kadar tarikatın mevcudiyetinden söz edilememektedir. Öyle ki tarikatın bu nedenle Anadolu'ya ne zaman intikal ettiği konusunda elimizde yeterli bilgi de mevcut değildir. Tarikat silsilesi, biri vehbî⁶, diğeri kesbî⁷ olmak üzere iki koldan Hz. Peygamber aleyhissalâtu vesselâm'a dayandırılmakla birlikte Hür Mahmut Yücer'in "Şeyh Sa'deddin Cebâvî ve Sa'dîlik" adlı kaleme aldığı kitabında sahil olarak not düştüğü Sadiyye silsilesi şu şekildedir:

Şeyh Sa'deddin
 Şeyh Hüseyin
 Kutub Evhad Şeyh Muhammed
 Şeyh Hasan
 Şeyh Muhammed
 Şeyh Muhammed
 Mevlânâ Şeyh Ebû Bekir Cebâvî eş-Şeybânî
 Mevlânâ Şeyh Muhammed Endülüsî
 Şeyh Sa'deddin el-Cebâvî eş-Şeybânî
 Şeyh Yûnus eş-Şeybânî
 Şeyh Ebü'l Berekât
 Şeyh Ebü'l-Fadl Bağdâdî
 Şeyh Ahmed Gazzâlî
 Ebü'l-Kâsım el-Cürcânî
 Ebü Osman el-Mağribî
 Şeyh Ebû Ali el-Kâtibî
 Şeyh Ali er-Ruzbârî
 Şeyhü'l-Kebîr Bağdâdî
 Seriyü's-Sakatî
 Ma'rûf el-Kerhi
 İmâm Ali b. Mûsâ er-Rızâ
 Mûsâ el-Kâzım
 İmâm Ca'fer es-Sâdik
 Muhammed el-Bâkır
 İmâm Hüseyin

⁵ *Soyu hem Hz. Hasan'a hem de Hz. Hüseyin'e ulaşmaktadır. Gençliğinde eşkıyalık yaptığı halde, babası Şeyh Yûnus Şeybânî (1222)'nin duaları sonucu, bir gün rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş ve ilahi bir ikaz sayesinde tevbe ederek babasına intisâb etmişti.* (Erzurumlu İsmâil Hakkı, *Tercüme-i Evrâd-ı Sa'diyye*, Buhara Yayınları, İstanbul, 2015, s. 7).

⁶ *Bâzı mânevî özelliklere hâiz özel kişilere, özel olarak hibe edilen ve "ilm-i ledün" denen gizli, hâfî, bâtın, gaybî/metafizik bir bilgidir.* (<http://www.saidnursi.de/risale-i-nur/risale-i-nur-isiginda/6630-vehbi-kesbi-ilim-ve-risale-i-nur.html>).

⁷ *Allah'ın tabiata koyduğu "kevnî kanunlar" çerçevesinde çalışarak elde edilebilecek "ilme'l-yakîn" (ilim seviyesinde kesin bilgi), "ayne'l-yakîn" (müşahede-gözlem seviyesinde kesin bilgi) ve hakka'l-yakîndir" (tecrübe, kalb-sezgi, vicdan ve kanaat-i kat'îye seviyesinde kesin bilgidir)* (<http://www.saidnursi.de/risale-i-nur/risale-i-nur-isiginda/6630-vehbi-kesbi-ilim-ve-risale-i-nur.html>).

Hız. Ali r.a. ise tarikatı Hz. Peygamber'den almıştır.⁸

Sa'diliğin âdâb ve erkânının sistemleşmesi İkinci Pir sayılan Şeyh Muhammed Sa'düddin Efendi ile başladığı ve bu tarikat seyri içerisinde Sa'diliğin başta Şam merkez olmak üzere Hama⁹, Humus¹⁰, Halep, Akkâ¹¹, Nablus¹², Sayda¹³ gibi merkezlerde, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren de Balkanlarda yaygınlık kazanarak İskodralı Süleyman Âcizî Baba'nın lakabına nispeten Âciziyye¹⁴ kolu vasıtasıyla faaliyet gösterdiğini anlıyoruz. Tarikatın Anadolu'ya yine aynı yüzyıllarda Sa'düddin Cebâvî'nin oğlu Şeyh Burhâneddin Osmân veya Kastamonulu Şeyh Osmân ile girdiği kabul edilmektedir. Bunun akabinde tarikatın yaygın bir coğrafya üzerinde Osmanlı'ya uzun yıllar başkentlik etmiş olan Bursa, Edirne ve İstanbul¹⁵ başta olmak üzere Kastamonu, İzmir ve Tekirdağ'da da birçok tekke açtığını görmekteyiz.¹⁶

Birçok tasavvufî tarikatla olduğu gibi Sa'diyye tariki içinde de musikinin yeri ayrı bir önem arz etmektedir. Yukarıda bahsi geçtiği gibi İslâm'da mûsikinin yeri geçmişten günümüze hep tartışma konusu halini almış olsa da hatta musiki genelde pek hoş karşılanmamış¹⁷ olsa da sûfler; semâ ile ilgilenmeye, musikinin dini duyguları uyurup coşturan bir özelliğe, insanı Allah'a yaklaştıran bir meziyete sahip olduğuna inanmışlardır.¹⁸ İnançer (1999: 9)'in de vurguladığı gibi "Tasavvuf hayatının dış yüzüne çarpan en belirgin özellik, sanata olan bağlılıktır. Öyle ki Allah'ın "El-Mübdî" (ibda edici bedii eser yaratıcı) isminin tecellisi olan güzel sanatların her kolu ile tasavvuf ilgilenmiştir. Çeşitli tasavvuf ekolleri demek olan Tarikatlarda "Âyin-i Evliyauullâh" denilen tasavvufî ayin ve törenlerde yer alan, en geniş anlamıyla dans, en yüksek anlamı ile mûsiki, burada bir amaç olmayıp, kişiyi Hakk'a çekmek, Hak için nefsin tuzaklarından kurtarıp Hak yolu için tuzağa düşürüp avlamak amacıyla kullanılan bir araç olmuştur."¹⁹ Tabii ki bu yol Sa'diyye meclisleri içinde geçerliliği korumuştur.

Her tarikatın kendine has bir "ayin" düzeni bulunmaktadır. Öyle ki bu ad birçok farklı tarikatla birçok farklı ad ile anılmaktadır. Örneğin; Mevlevilerin "semâ" dediği âyîne, Nakşbendiler "hatm-i hâcegân", Kadiriler "devran", Halvetiler "darb-ı esmâ", Sa'dî ve Rîfâiler ise "zıkr-ı kıyâm" demişlerdir.²⁰ Edebiyat, musiki ve dansın yardımı ile yapılan tüm bu ayinler, her tarikatın kendisine has olan bir yapıya sahip özel "Evrâd"²¹ ile başlar. Bundan dolayıdır ki Sa'diyye tarikatında

⁸ Hür Mahmut Yücer, *Şeyh Sa'deddin Cebâvi ve Sa'dilik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 77-79.

⁹ Günümüzde Suriye'nin batısında Asi nehri üzerinde yer alan bir şehirdir.

¹⁰ Eski adıyla Emesa olan şehir batı Suriye'de bulunan Humus ilinin ve Humus ilçesinin başkenti olan şehirdir.

¹¹ Günümüzde İsrail'in kuzeyinde Akdeniz kıyısında bulunan bir şehirdir.

¹² Günümüzde Kudüs'ün kuzeyinde yer alan ve Batı Şeria Filistin idaresinde olan bir şehirdir.

¹³ Günümüzde Lübnan'ın güneyinde Cenub vilayetinin merkezi olan bir şehirdir.

¹⁴ Sa'diliğin beş kolundan biridir. Bu kolar "Şerrâbiyye, Tağlibiyye, Abdüsselâmiyye, Vefâiyye ve Âciziyye" olarak bilinir.

¹⁵ Otuz iki Sa'dî tekkesi açıldığı bilinmektedir.

¹⁶ Hür Mahmut Yücer, *Şeyh Sa'deddin Cebâvi ve Sa'dilik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 27-55-154-155-235; İsmâil Hakkı, *age.*, 2015, s. 7-8-9.

¹⁷ Kur'ân-ı Kerim'de musikinin leh ve aleyhinde verilmiş açık bir hüküm yoktur. Ayrıca Hz. Peygamber efendimiz döneminde musikinin uygulama alanı bulunduğu birçok sahih hadis ile de sabittir. Lâkin kuşku yok ki burada musikinin yapıldığı amaç ve ortam önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bk: İmam Gazali, *Hüccetü'l İslâm" İhyâu Ulûmi'd Dîn-Semâ in Zâhiri ve Bâtını Âdâbı*, (Çev.: Ahmet Serdaroğlu), C: 2, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.

¹⁸ Kâmil Yılmaz, *Ana Hatıralarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 16.

¹⁹ Ömer Tuğrul İnançer, "Osmanlı Tarihinde Dinî Musiki", *Musiki Mecmuası*, Yıl: 52, S: 465, Haziran/1999, s. 19.

²⁰ Cincüen Tanrıkorur, *Osmanlı Dönemi Türk Musikisi*, Dergâh Yayınları, Ankara, 2005, s. 107.

²¹ Evrâd "vird" kelimesinin çoğuludur. Vird, lügatte "su payı, ordu, gece ibadete ayrılan zaman dilimi, çok sayıda kuş, Kur'ân'da her bir cüz, her gün rutin olarak okunan duâ ve zikirler" anlamlarına gelmektedir. Tasavvuf istilâhında ise

uygulanmakta olan zikir meclisleri de özel bir Evrâd düzeni ile başlar. Daha sonra zikir-i kıyâm adı verdikleri -ki sadece kıyâmî (ayakta) olarak değil, bazı zaman diğer tarihlerde olduğu gibi kuûfî (oturarak) ve devrânî (dairesele yürüyüş) olarak da yapılmaktadır-, bu meclisler içerisinde farklı makamlarda genelde tarikat büyüklerine ait olan şügul, tevşih, manzume gibi metinler musiki eşliğinde okunmakta ve bu zikir meclisleri “reis”²² adı verdikleri kişinin idaresinde sürdürülmektedir.²³ Bütün tarikatların âyinlerinde icra edilen musiki de, ayine uygun olarak ya coşkulu, ya az hareketli, ya çok ritmik olmaktadır. Ayrıca yapılan musikide kesin bir sınırlama bulunmamaktadır. Bir ilahi veya başka formdaki bir diğer eser, şu tarikatta kullanılır, bunda kullanılmaz diye bir kural söz konusu değildir. Yani Sa’dî ilahisi olarak bilinen bir eser bir Halvetî devrânında okunabilir.²⁴

Sa’diyye içerisinde uygulanmakta olan söz konusu bir diğer zikir de “nevbe”²⁵ zikridir. Bu zikir genellikle, Rifâî, Kâdirî, Bedevî ve Sâdî tarikatı tekkelerinde bayram, kandil gün ve gecelerinde, âlât-ı mutrıbe denilen ney, nısfıye, kuddûm, çifte kuddûm, el kuddûmü, mazhar, bendir, kaban, halîle, tabl, zahme, çalpâre gibi nevbe sazlarının toplu olarak ve muayyen bir tarz ile çalınması, arada ilâhî ve şüguller okunması şeklinde icrâ edilir.²⁶ Zikrin komutlarını –özellikle usûlünü ve hızını- nevbenin baş sazi olan halîle belirler. Nevbe zikri iki aşamada gerçekleşmekte olup; oturarak başlar ve daha sonra ayakta devam eder. Sa’dî ayinlerindeki nevbe töreninde Arapça güfteli şüguller okunursa da ağırlık Türkçe ilahilerden oluşmaktadır.²⁷

Görüldüğü gibi tasavvufu güzel sanatlardan, özellikle mûsiki ve sema’dan ayrı tutmak düşünülemez bir durumdur. Öyle ki konumuz ile doğrudan ilişkili bir tasavvufi tarikat olan Sa’diyye de güzel sanatları bir araç olarak en üst seviyede kullanmaya çalışmış hatta kullanmış bir tarikat olması hasebiyle Türk İslâm kültür ve tarihinde geçmişten günümüze uzanan birçok iz bırakmıştır. Bu vesileyledir ki Sa’diyye içerisinde birçok meşhur zâkir, kasidehan, mevlidhân ve bestekâr yetişmiştir. Bunların en meşhurlarından birisi de ne yazık ki dönemdaşları -Dellâlzâde İsmail Efendi (1797-1869), Haşim Bey (1815-1868), Zekai Dede (1824-1897), Hacı Arif Bey (1831-1884), Nikogos Ağa (1836-1885)-, kadar ilgi görmemiş ve tanınmamış, Edirneli Noktacı Kasım Efendi Tekkesi Şeyhi Kemâlzade Ali Efendi’dir.

Edirne’de Sa’dîlik ve Şeyh Kemâlzâde Ali Efendi

Bursa’dan sonra Osmanlı Devleti’ne uzun yıllar payitahtlık yapmış bir şehir olan Edirne; sarayları, medreseleri, tekke ve zaviyeleri, türbeleri, camileri, hanları, hamamları, kervansarayları, bedestenleri, kapalı çarşıları ve köprüleri... gibi yapıları ile payitahtlığı sonrasında dahi bilim, kültür ve sanat hayatının merkezi konumunda olmuştur. Tabii ki Edirne’nin merkezi bir konumda olması, şehrin dünyanın çeşitli yerlerinden gelen ilim sahibi kimselerin, gezginlerin, sanatçıların da uğrak yeri haline gelmesini sağlamıştır. Özellikle şehirde var olan tekke ve zaviyeler Osmanlı dönemi Edirne’inde

günlük olarak belirli vakitlerde ve devamlı surette okunmak üzere ayet, hadis ve sufilerin büyüklerinin sözlerinden derlenmiş dualar, hizibler, zikirler demektir. (İsmâil Hakkı, *age.*, 2015, s. 5).

²² Çok iyi bir musiki hafızası olmasının yanı sıra iyi derecede usûl bilmeyi gerektirir. Zâkirlik ile aynı anlamda kullanılmakla birlikte Sa’dîler genelde bu adı kullanmayı tercih etmişlerdir.

²³ Yücer, *age.*, 2015, s. 291-300.

²⁴ İnançer, *agm.*, 1999, s. 13.

²⁵ Arapça bir kelime olan nevbe “nöbet” anlamında kullanılmaktadır. Hunlar öncesi Türkler gelenek ve göreneklerinde otağ çadırı önünde nöbet vurma törenlerine rastlıyoruz ve daha sonra bu geleneğin Selçuklular’da Tabilhan ve Nevbethane, Osmanlılar’da ise Mehterhane adı altında devam ettiğini görmekteyiz.

²⁶ Aynur, Demir, “XX. Yüzyılda Şeref b. Hasan Tarafından Düzenlenen Yazma Dini Güfteler Mecmûası”, M.Ü. SBE., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 30.

²⁷ Yücer, *age.*, 2010, s. 297-298.

var olan ilim ve kültürün ortamını oluşturmuş ve buna bağlı olarak çeşitli tasavvuf hareketlerinin - Mevlevi, Halveti, Nakşi, Kâdiri, Bayrâmi, Celveti ve Bektaşî gibi tarikatlarının ve özellikle XIX. yüzyılda Sa'diliğin daha yaygın olduğu bilinmektedir- de merkezi durumuna gelmiştir.²⁸

Sa'diliğin Edirne'ye ilk defa kimler tarafından getirildiği bilinmemek ile birlikte bu tasavvuf hareketin Edirne'de XVIII. yüzyılın başlarından itibaren faaliyete geçtiği ve XIX. yüzyılın başları itibariyle de yaygınlık kazandığı ifade edilmektedir.²⁹ Söz konusu tarikatın XVIII. yüzyılda yukarıda daha öncede belirtmiş olduğumuz gibi Balkanlar'da Aciziyye kolu vasıtasıyla yaygınlık kazanmış olması, Edirne'de de bu kol vasıtasıyla yaşam bulduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. XIX. yüzyılda Edirne'de Sa'diliğin en önemli tasavvufi hareketler arasında yer alması ve yaygınlık kazanmasında “Şeyh Âtûf Efendi, Şeyh Mehmed Hüsnü Efendi, Şeyh Kemâlzade Ali Efendi ve Şeyh Mehmed Efendi” gibi Sa'di büyüklerinin katkılarının olduğu tartışmasızdır. Ancak ne var ki Şeyh Kemâlzade Ali Efendi'nin tasavvufta önemli bir mevkiye sahip olmasının yanı sıra, musikisinaslığı, bestekârlığı ve musiki hocalığı gibi birçok önemli meziyeti bir arada bulundurması ve bu meziyetleri vesilesiyle başta Edirne tasavvuf kültürü olmak üzere musiki kültürüne sağlamış olduğu katkılar ve günümüze bırakmış olduğu izler hasebiyle ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kemâlzade Ali Efendi'nin hayatından bahsedilecek olursa, Kemâlzade Ali Efendi'nin doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda, birçok farklı ihtilaflar mevcuttur. Ali Efendi'nin doğum tarihi ile ilgili farklı kaynaklarda belirtilen görüşler; 1837³⁰-1839³¹-1840³²-1842³³ tarihlerinde doğduğu yönündedir. Ancak Kemâlzade Ali Efendi ile hemen hemen aynı dönemlerde yaşamış ve Edirneli olan Osmanlı tarihçisi ve hattat Ahmet Bâdî Efendi'nin (1839-1910) yine o dönemlerde 3 cilt olarak kaleme almış olduğu ünlü eseri “Riyâz-ı Belde-i Edirne” adlı kaynağının 2. cildindeki eş-Şeyh Ali Bey maddesinde Ali Bey'in doğum tarihi olarak belirtmiş olduğu miladi 1839/40, hicri ise 1255 yıllarına eşdeğer gelen tarihin doğru olma olasılığı daha fazladır.

Noktacî Kâsım Efendi Câmîi imâmı Kemâl Efendi'nin oğlu olarak Edirne'nin Sıkçamurat mahallesinde³⁴ dünyaya gelmiş olan Ali bey, babasının isminden ötürü genelde “Kemâlzade Ali Efendi” olarak bilinse de yaşadığı yıllar süresince farklı zamanlarda uğraşmış olduğu farklı işlerden ötürü “Musiki Ali Bey”, “Mevlidhân Ali Bey” “Zâkir Ali Efendi”, ve Sa'di tekkesinde şeyhlik etmiş olmasından ötürü de “Şeyh Ali Efendi” gibi birçok farklı lâkap ile anılmıştır. Ali Efendi'nin özellikle gençlik yılları ile ilgili elimizde pek fazla bilgi mevcut olmasa da gençlik yıllarında bir süre debbağlık³⁵ ile uğraştığını ve yine bir süre vergi dairesinde kolculuk görevinde bulunduğunu eldeki kaynaklar doğrultusunda söylemek mümkündür. Ali Efendi bu sırada gençlik yıllarında da Sa'diyye tarikatı şeyhi Emin Efendi'ye intisap ederek tarikat terbiyesi almış ve Sa'di dervişi olmuştur.³⁶ Musikiye yetkin olmasından ve güzel bir sese sahip olmasından ötürü o yıllarda başta bulunduğu Sa'di tekkesinde olmak üzere diğer bazı tekkelerde de zâkirlik görevlerinde bulunmuştur. Musikiye olan ilgisi ve de yatkinlığı, dönemin önemli musikîşinaslarından olan İstanbullu Âynî Efendi'nin –ki o

²⁸ Selami Şimşek, *Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne'de Tasavvuf Kültürü*, Buhara Yayınları, İstanbul, 2008, s. 56-59.

²⁹ Hür Mahmut Yücer, *age.*, 2010, s. 229-230; Selami Şimşek, *age.*, 2008, s. 285.

³⁰ Selami Şimşek, *age.*, 2008, s. 286.

³¹ Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi, İstanbul, 1939, s. 310-311; Nuri Özcan, “Ali Efendi Kemâlzade” *DİA*, C. 2, Yıl 1989, s. 389; Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, C. II, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne, 2014, s. 1913.

³² Öztuna, Yılmaz, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, 1969, s. 29-30.

³³ Öztuna, Yılmaz, *age.*, 1969, s. 29-30.

³⁴ Edirne Merkez'de bulunan mahalle günümüzde Çavuşbey Mahallesi olarak anılmaktadır.

³⁵ *Hayvan derilerini işleyerek kullanılır hale getiren sanatkar (DİA*, C. 9, Yıl 1994, s. 61).

³⁶ Osman Nuri Peremeci, *age.*, 1939, s. 310.

dönemde kendileri Edirne’de memuriyetle görevlidir- de dikkatini çekmiş ve Ali Efendi de kendisinden kısa sürede temel anlamda musiki ilmini öğrenmiştir.³⁷ *Edirne’de Yetişen Eski ve Yeni Musikişinaslardan 18 Zatin Tercümesi* adlı Hüseyin Hilmi Bey tarafından tevdi olunan defterde, Ali Bey hakkındaki şu görüşler göze çarpmaktadır: “*Sadası gayet lâtif ve müessirdi. Tanbur ve saz çalar, biraz da ney üflerdi.*”³⁸ Bir diğer kaynaktan da tanbur ve ney icrasında yetkin olduğu ifade edilen Ali Efendi’nin, bulunduğu tekke’de musiki dersleri verdiği ve Edirne musiki kültürüne iz bırakan birçok öğrencinin yetişmesine de katkıları olduğu belirtilmektedir.³⁹ Öyle ki bu öğrencilerinden bazılarının isimleri şöyledir: Edirneli Hânende Büyük Hayim, Hânende Salamon, Mevlûdhan Müftü Hafız Mustafa Efendi, Berber Mehmet, Beyaz Mehmet, Hafız Arif Efendi, Yeni İmaretli Deli İmamın Hâfız, Kadri Bey’dir⁴⁰. Edirne’deki Noktacî Kâsım Efendi Câmîi’nin tekkeye çevrilmesinden hemen sonra buraya şeyh olarak tayin olduğu bilinen Kemâlzade Ali Efendi, 1889 senesinde rahmete ermiştir.⁴¹ Mezarının bulunduğu yer günümüzde her ne kadar tespit edilememiş olsa da görüşler aynı tekkenin haziresinde defin olduğu yönündedir.

Noktacî Kâsım Efendi Tekkesi

Noktacî Kâsım Efendi Tekkesi; asıl adı Şeyh Muhammed Kâsım b. Yusuf olan ve çevresinde Noktacîzâde adıyla anılan bir hayırsever tarafından 1492 senesinde cami, mescid ve muallimhane ile birlikte inşa edilmiştir. Kaynaklar tekkenin Sıkça Murat Mahallesi⁴² Beylerbeyi Caddesi numara 73’de bulunduğunu söylese de⁴³ Cumhuriyet Dönemi’ndeki adres ve isim değişikliklerinden ötürü günümüzdeki yeri henüz tespit edilebilmiş değildir.⁴⁴ Tekke ve camiiin 1751 yılındaki meydana gelen depremde yıkıldığı kaydedilmekte olup 1879 senesinde Sa’dî Dergâhı’na çevrildiği bilinmektedir.⁴⁵ Ayrıca 1310 tarihli *Edirne Salnâmesi ve Turistik Edirne* adlı eserde tekke Rifailiğe nispet edilmektedir. Sebebinin ise tekkede XX. yüzyıl başlarında Halvetiyye, Nakşibendiyye, Rifaiyye ve Sa’diyye tarikatlarından icâzetli Şeyh Neşâfî Efendi’nin postnişinlik yapması olarak gösterilmektedir.⁴⁶

Kemâlzâde Ali Efendi’nin Meçhul Besteleri

Kemâlzade Ali Efendi, iyi bir musikişinas olmasının yanında bestekâr bir kimliğe de sahipti. Sınırlı sayıda olan kaynaklar üzerinde yapmış olduğumuz taramalar göstermektedir ki Kemâlzade Ali Efendi’nin dini eser kategorisinde değerlendirilen 2 durak ve 15 ilahi bestesi; lâdini eser kategorisinde değerlendirilen Aşiran makamı Aksak usûlünde 1 şarkı, Acem makamı Hafif usûlünde 1 şarkı ve yine Ferahnâk makamı Aksak usûlünde 1 şarkı olmak üzere 3 şarkı bestesi bulunmaktadır.⁴⁷

³⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ-Son Asır Türk Musikişinasları*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1958.

³⁸ Aktaran, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *age.*, 1958. (Not: sayfa numarası net olmadığı için verilmemiştir, lakin kaynak elimizde mevcuttur)

³⁹ Ali Rıza Avni Tınaz, “Gizli Kalmış Kıymetler-Büyük Ali Bey”, *Müsiki Mecmuası*, S. 182-183, 1693, s. 38-39.

⁴⁰ Rakım Ertür, “Geçen Asırda Edirne’de Türk Musikisi”, *Türk Musikisi Dergisi*, S. 34, 1950, s. 2-3.

⁴¹ Hür Mahmut Yücer, *age.*, 2010, s. 231; Ali Rıza Avni, *agm.*, 1960, s. 590; Ahmed Bâdî, *age.*, 2014, s. 1913; Osman Nuri Peremeci, *age.*, 1939, s. 310.

⁴² Günümüzde Çavuşbey Mahallesi olarak bilinmektedir.

⁴³ Ahmet Bâdî, “Riyâz-ı Belde-i Edirne”, C. I, Beyazıt Devlet Ktp., TY, nr. 10392, s. 64.

⁴⁴ Ne Edirne İl Kültür Müdürlüğünde ne de Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğünde böyle bir kayıt tespit edilememiştir.

⁴⁵ Bâdî, *age.*, C. I, s. 64.

⁴⁶ Aktaran; Şimşek, *age.*, s. 289.

⁴⁷ Ali Rıza Avni Tınaz, *agm.*, 1693, s. 39; Osman Nuri Peremeci, *age.*, 1939, s. 310-311; Rakım Ertür, “Geçen Asırda Edirne’de Türk Musikisi”, *Türk Musikisi Dergisi*, S. 34, 1950, s. 2.

Dinî formdaki bestelediği eserlerin güftelerinin hemen hepsinin Yunus Emre'ye ait olduğu görüşü yaygın bir kanaat olmak ile birlikte dinî formda bestelemiş olduğu bu eserlerinin Kemâlzade Ali Efendi'nin musiki hocası olan Âynî Efendi tarafından notaya alınmış olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸ Ancak ne var ki TRT ve Kültür Bakanlığı arşivleri başta olmak üzere yaptığımız araştırmalar neticesinde ilgili bestelere ulaşamadık. Söz konusu ilgili bu tespitte; Ali Efendi'nin bestelerinin günümüze ulaşmamış olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Bu durum lâdini formda bestelemiş olduğu diğer üç eser içinde geçerlidir. Bestelemiş olduğu eserlerin güfteleri bugün tespit edilebilmiş olsa da bugün bestelerine ne yazık ki ulaşamadık. 1963 yılında yayımlanmış olan Musiki Mecmuasında, merhum Ali Rıza Avni Tınaz; "Gizli Kalmış Kıymetler" başlıklı makalesinde Kemâlzade Ali Efendi'nin hayatından kısaca bahsederek Acem makamında Hafif usûlündeki güftesi Hayali Mehmet Çelebi'ye ait olan bestesini Yakup Baba adlı kişiden dinleyerek notaya aldığı kaydetmiştir. Ayrıca buna binaen eserin güftesini de aynen vermiştir:

*"Hastasıyam gamdan helâk oldum bulunmaz çareler
Bari gelsün hâtrum sorsun beniüm gamhareler
Âğz açsun sine-i sûzânım üzre şevkden
Gül gibi ey lâle-ruh bu dâğ-ı âteş pâreler."*⁴⁹

Yine aynı kaynakta Ferahnâk makamında Aksak usûlündeki besteden bahsedilmiş olup ancak güftesinin kime ait olduğu konusunda bir görüş belirtilmemiştir. Kaynak taramaları esnasında karşımıza çıkan Özgür Okmak'ın 2008 yılında vermiş olduğu "Ahmet Bâdi Dîvânî" başlığını taşıyan yüksek lisans tezinde ilgili güftenin Ahmet Bâdi Efendi'ye ait olduğu tespit edilmiştir. İlgili güftenin tamamı şu şekildedir:

1	2
<i>"Ey güneş yüzlüme tal'at-feşan Tâb-ı ruhsârınla rûşendir cihân Şevk-i hüsnün olalı halka 'ayân Tâb-ı ruhsârınla rûşendir cihân.</i>	<i>Nürdan-mı düzdiler pirâhenün Ay midur kaşun güneş midür tenün Şevk alur dünyâ cemâlünden senün Tâb-ı ruhsârınla rûşendür cihân</i>

(3)
*Cevher-i hüsnün midür ey mehlikâ
Eyleyen iklim-i gönüm rûşenâ
Ebr-i zülfin açalı bâd-ı şabâ
Tâb-ı ruhsârınla rûşendür cihân."*⁵⁰

Rakım Ertür; 1950 yılında Türk Musikisi Dergisi'ne yazmış olduğu "Geçen Asırda Edirne'de Türk Musikisi" adlı başlığını taşıdığı makalesinde Kemâlzade Ali Efendi'nin Hüseyini Aşırın makamında ve Devr-i Hîndî usûlünde bir başka bestesinin de olduğunu ifade etmektedir. Hatta eserin sadece nakarat kısmını hatırında tutan Kadir Bey olarak ifade ettiği Kemâlzade Ali Efendi'nin bir dönem musiki öğrencisi olduğunu belirten kişi ile mülakat gerçekleştirdiğini ve eseri hatırında olduğu kadar kendisinden dinleme imkânı bulduğunu belirtmiştir. Kadir Bey'in nakaratını hatırladı-

⁴⁸ Ali Rıza Avni Tınaz, agm., 1963, s. 39.

⁴⁹ Ali Rıza Avni Tınaz, agm., 1963, s. 39.

⁵⁰ Özgür Okmak, "Ahmet Bâdi Dîvânî", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008, s. 68.

ğını söylediği ve Kemâlzade Ali Efendi tarafından bestelendiğini belirttiği eserin güftesi şu şekilde aktarılmıştır:

“Yeni çıkmış bu moda bakan
Elde şemsiye, ayağında fotin,
Seni böyle kimse görmesin sakın.”⁵¹

Sonuç

XIX. yüzyılda Edirne’de yaşamış bir musikişinas olan Kemâlzade Ali Efendi tabanında yapmış olduğumuz kaynak ve arşiv taramaları sonucu göstermektedir ki ilgili bu isim üzerine bugüne kadar yapılmış olan çalışmalar oldukça sınırlı ve var olan çalışmaların çoğunluğu da birbirinin tekrarı niteliğindedir. İlgili bu durumun, daha önce yukarıda önemli bir sorunsal olarak da belirtmiş olduğumuz gibi Edirneli Kemâlzade Ali Efendi’nin bugün kendi dönemdaşları kadar tanınmıyor veya çok daha az tanınmıyor olmasına yol açtığı aşıkârdır. Bugün, Ali Efendi’nin bestelerinin gün yüzüne çıkarılmamış olması bir kenara, kültürümüz için böyle önem arz eden bir ismin, vefatından sonra bugün yatmakta olduğu yerinin bile tespit edilememiş olması, söz konusu bu çalışmayı, geçmişimize hâlâ daha tam anlamıyla sahip çıkamamış olduğumuzu göstermesi açısından önemli kılmaktadır. Edirneli Kemâlzade Ali Efendi ile ilgili yapılacak ve gün yüzüne çıkarılacak daha çok işin olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Öyle ki bu isim üzerinden yola çıkarak Edirne’ye hizmet etmiş daha birçok değer -Kültür Bakanlığı, Türk Tarih Kurumu ve Vakıflar Genel Müdürlüğü gibi- devlet kurumlarının bölgedeki üniversiteler ile ortaklaşa yürütebileceği ilmi çalışmalar ile –sempozyum, konferans, bilimsel yayın... gibi- ortaya çıkartılabilir. Bu vesileyle Osmanlı Dönemi’nde ilmin ve sanatın her daim merkezi konumunda olmuş olan Edirne’ye, böylelikle vefa borcumuzu da ödemiş oluruz.

KAYNAKÇA

- AHMED Bâdi, “Riyâz-ı Belde-i Edirne”, Beyazıt Devlet Ktp., TY, no. 10392.
-----, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, Yay. haz. Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, C. II, Edirne, 2014.
- ALKAN, Uğur, “Geçmişten Günüme Türklerde Ezan Müsikisi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Yıl: 2014/2, s. 86-110.
- DEMİR, Aynur, “XX. Yüzyılda Şeref b. Hasan Tarafından Düzenlenen Yazma Dini Güfteler Mecmûası”, M.Ü. SBE., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- ERGUN, N., Saadettin, *Türk Musikisi Antolojisi Dini Eserler*, C. I, İstanbul, 1942.
- ERTÜRK, Rakım, “Geçen Asırda Edirne’de Türk Musikisi”, *Türk Musikisi Dergisi*, S. 34, 1950.
- ERZURUMLU İsmâil Hakkı, *Tercüme-i Evrâd-ı Sa’diye*, Buhara Yayınları, İstanbul, 2015.
- GAZALİ, *Hüccetü’l İslâm” İhyâu Ulûmi’ d Dîn-Semâ’ın Zâhiri ve Bâtını Âdâbı*, Çev.: Ahmet Serdaroğlu, C. 2, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.
- İNAL, Mahmut Kemal, *Hoş Sadâ-Son Asır Türk Musikîşinasları*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1958.

⁵¹ Rakım Ertür, makalesinde eserin ortaya nasıl çıktığını Kadir beyin ağzından şu şekilde anlatmıştır: *Şeyh Ali Efendi, henüz gümrük kolcusu iken ahbabı ehli-dil bir gümrük memuru ile birgün bir kahvede oturuyorlarmış. O zamana göre gayet şık bir hanımın ayaklarında fotin, elinde şemsiye ile geçtiğini görüp hayret etmişler. Hayretin sebebi de şu: o zamanlarda Edirne’de kadınlar kanarya sarısı renginde meşin pabuç giyerlermiş. Ehli-dil gümrük memuru derhal: “Yeni çıkmış bu moda bakan, Elde şemsiye ayağında fotin, Seni böyle kimse görmesin sakın.” şeklinde bir güfte yazıp bestelemesi ricası ile Ali Efendi’ye vermiştir (Rakım Ertür, agm., 1950, s. 2).*

- İNANÇER, Ömer Tuğrul, “Osmanlı Tarihinde Dinî Musiki”, *Musiki Mecmuası*, Yıl: 52, S. 465, Haziran/1999.
- OKMAK, Özgür, “Ahmet Bâdî Divâmi”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2008.
- ÖZCAN, Nuri, “Ali Efendi Kemâlzâde” *DİA*, C. 2, Yıl: 1989.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969.
- PEREMECİ, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi, İstanbul, 1939.
- ŞİMŞEK, Selami, *Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne'de Tasavvuf Kültürü*, Buhara Yayınları, İstanbul, 2008.
- TANRIKORUR, Çinuçen, *Osmanlı Dönemi Türk Musikisi*, Dergâh Yayınları, Ankara, 2005.
- TINAZ, Ali Rıza Avni, “Büyük Ali Bey”, *Musiki Mecmuası*, İstanbul, S. 151, Eylül, 1960.
- TURABİ, Ahmet Hakkı, “İlk Dönem İslâm Dünyasında Musikî Çalışmalarına Bakış, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13-14-15, Yıl: 1997, s. 225-248.
- YILMAZ, Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014.
- YÜCER, Hür Mahmut, *Şeyh Sa'deddin Cebâvi ve Sa'dilik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010.